

Жащі-Дні

Ч. 4.

Львів, квітень 1943.

Рік II.

Великдень в українському світогляді

Адов же вхід прекрпкий,
З мідяними врати,
Сквозі подвої ланцюгом,
Желізним пронятій...

Йоасаф Горленко

„Брань семи добродітелей” 1737 р.

Автор вище цитованого твору був рідним онуком одного з найвизначніших мазепинців — прилуцького полковника Дмитра Горленка. Дмитро Горленко вийшов з Мазепою на еміграцію, не забувши захопити з собою й дружину та врятувати її таким чином від заслання, звичайної долі тих жінок мазепинських емігрантів, що позалишалися вдома. Батько авторів, полтавський полковник — Андрій Горленко брав участь у далеких походах — п'ять років воював у Персії у козацькому корпусі полковника Кавдиби.

Неспокійна війовницька кров кипіла в жилах молодого ченця, а в вухах його брели безконечні оповідання про походи й воєнні пригоди — доволі наслаухався він змалку цих оповідань. У чернечій аскезі доводилося йому виживати прирощенню козацьке завзяття, і він нервово стискав у руках чернечу вервицю, як стискали його предки рукояті козацької шаблі. Він писав у своїй „Брані”, характеризуючи ченців:

Мечі, глаголемі

Чотки, в руках острії, ко січі удобні.

Тим воєм от всіх полков не баше подобній.

Сії те наречутся і кавалергарди,

Словом бо Божіим з уст б'ють врага як з бомбарди”...

У церковних архієрейських клопотах і турботах змарніло згодом козацьке завзяття Йоасафа Горленка. Те, що змусило колись діда піднести шаблю проти царя Петра, внука спонукувало на старість лише до безсилим сліз. „Біда та й горе. Всі тепер малоросіяни у крайній погорді” — писав р. 1753 єпископ Йоасаф до приятеля. „А я, разсудя дая тепер пребідное отечества состояние, плачу й воздыхаю: Господи помилуй”... Цей елегійний український патріотизм вже не був небезпечний для Росії. І російський синод не поставив у гріх „воздыханий” та не знайшов перепон до канонізації Йоасафа, що його слобідські українці вже за життя мали за святого.

Так було згодом, але р. 1737 гаряча козацька кров ще не проходила в жилах, ще пульсувала міцно, коли молодий крилошанин Софії та екзаменатор Київської Академії похажав уздовж критих галерій Мазепино будинку Almae Matris. І коли він обмірковував плян своєї великодньої поеми, то чесноти й гріхи шикувалися мимохідь в його уяві в сотні й полки та зводили бої згідно з усіма правилами козацької стратегії.

„Хоч же не храбростию, ні множеством сили,
Но множеством народним округ оточили
Добродітелей воїв, і табор отвсюду;
В таком облеженію, з сторон ніоткуду
Не приуцая хліба, так довго держали,
Что принас, котерий у обози мали,
Уже ззіли. Что ж даіть?
Треба гладом мерти,
Аще б не Бог ум дав, как сию пастку стерти”...

Хтось подумав би, що це орда облягла козацький табір, а це тільки спокуси так штурмують випощеного аскета. Мушкетним порохом куряться сторінки побожної „Брані”. Грімка „пальба” лише час від часу вшухає, і тоді рокочуть у „Брані” бадьорі акорди військової музики.

Проте нас не так цікавить це несподіване показання моральної богословії, як щось інше. Горленко поставив собі завдання написати великодній твір. Згадавши про звичай дарувати писанку, як символ, „признаку” великоднього привітання, він „отсюду узявши фундамент, і тетрадь, як писанку, списавши, главами читателя ея поздавляє”.

Прочитавши цю передмову, а після неї весь твір, зазнаємо деякого здивування й почуття деякого дисонансу. Ми звикли сприймати свято Воскресення як свято чистої, нічим незатьмареної радості. А цьому сприйняттю начебто суперечить зміст Горленкового твору, перейнятий моральним дуалізмом. Нам здається, що ці довгі оповідання про важкі епізоди боротьби Добра зі Злом, хоч і закінчені в останньому розділі описом Воскресення як перемоги Добра, як лектура на час радісних великодніх свят, були начебто „не на місці”.

Ці сумніви дають привід зацікавитись питанням, чи не сприймали в давнину на Україні ідею великодніх свят трошки інакше, як тепер.

У своїй доповіді підчас недавнього Культурного З'їзду у Львові д-р М. Шлемкевич висловив думку, що ідейний зміст свята Різдва глибше проник у свідомість українських народних мас, ніж зміст свята Воскресення. Образ Дитини-Христа, що лежить в убогій шопі, на соломі в яслах, Дитини, що їй кланяються пастухи і бидлята, образ справедливої кари на жорстокого Ірода — всі ці образи врізалися глибоко в народну уяву, відчуваються як дуже „свої”, українські. Коляди з „Богогласника”, різдвяний вертеп, значно спопуляризували ці книжні уявлення, а народна словесність тягнулася їм назустріч, приймаючи до змісту дохристиянських колядок і шедрівок нові, християнські мотиви.

Інакше мала б стояти справа з великодньою тематикою. З одного боку, маємо величчя й повні змісту великодні церковні відправи, а з другого гагаки та інші пісні весняного циклу з стародавнім натуралістичним змістом, майже вільні від пізніших християнських на-

шарувань. Тут нема тієї синтези між церковно-книжною традицією і народною творчістю, яку можемо помітити в еволюції різдвяних мотивів.

В цьому погляді є багато правди. Проте, і великодня тематика на Україні не залишалася в рамках церковних відправ. Вона теж, сказати б, „українізувалася” та „йшла в нарід” у формі книжної великодньої драми-містерії та півнародної великодньої вірші. Інша річ, що ці жанри значно більше позабуті, ніж твори, зв'язані з Різдом. Але моральна ідея, що лежала в основі української творчості на різдвяні й великодні мотиви, була одна — ідея боротьби Добра з розпанашеним Злом, ідея морального дуалізму.

Деяке світло на різниці між давнім і теперішнім основним сприйняттям Великодня кидає репродукована на цій сторінці ікона. Ми звикли бачити на іконі воскреслого Христа перед входом до печери-гробу. Цей тип ікони Воскресення прийшов до нас з західноєвропейського мистецтва. У багатих збірках Національного Музею найстарший зразок цього типу походить з XVI ст. Від того часу він помалу витискає традиційний тип ікони „зшестя до пекла”, відомий уже з фрески Софійського собору в Києві.

На іконах цього давнього типу бачимо, як Христос наступив ногою на зруйновані пекельні брами, оті „верей адови” великодніх церковних співів, та виводить з пекла праведні душі. Це пригадує нам, що з образом Воскресення в уяві наших предків щільно поєдналися картини „збурення пекла” та визволення

його в'язнів. Не треба й казати, яке сильне враження мусіли робити ці картини на уяву українського народу в добу польського панування.

У цій добі повстало на Україні „Слово о збуренню пекла”.

Воно виявляє близьку спорідненість із західноєвропейськими містеріями. Але для зрозуміння народної культури менше важливе, звідки прийшов даний елемент культури. Важливіша річ — збагнути причини, що спонукують нарід одні елементи приймати й розвивати, а інші забувати й тратити. Видно, що наших предків сильно вразив драматизм „Слова”.

Драматично передає „Слово” схвилювання Ада й Люципера, викликане вістками про Христа. Ад змальовано як консервативного старого пана, що хоче врятувати своє панування хочби ціною угоди. Люципер, навпаки, дуже активний: він хоче конче перемогти Христа, оточує його шпигунами.

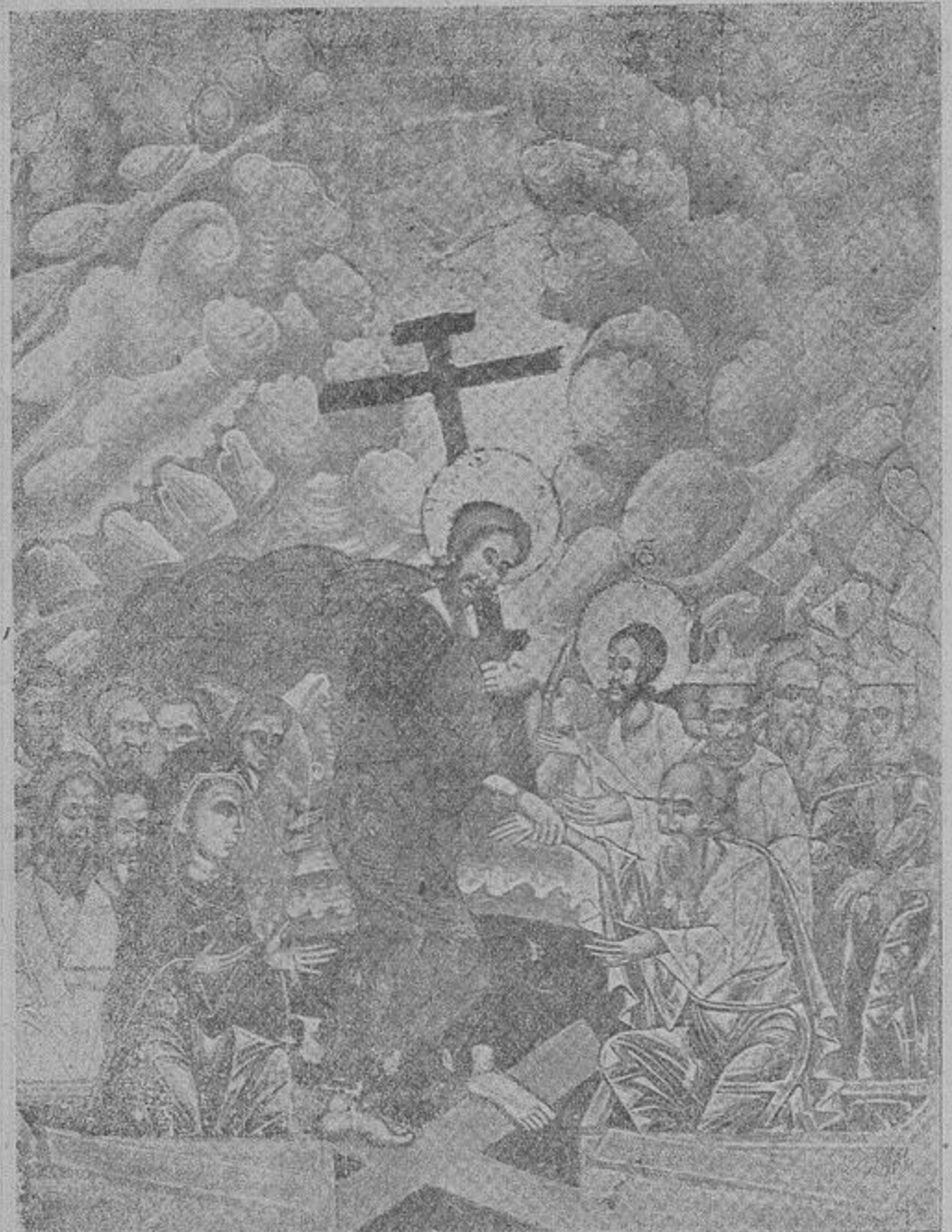
І попушаю я слуг своїх, — нахваляється, —
От котрих маю приязнь прихильную,
І в каждой години будем мати відомість вірную,
Що той Ісус будет уміти і що будет ділати...

Засоби провокації добре відомі Люциперові:

І буду шукати на Него яких причин...
Уже напустил я на него жидов і войшли у раду,
Аби на него найшан фальшивую зраду,
І до того подмовилем своего утішителя Іуду,
Аби видал Ісуса до фальшивого суду...

Усні перерібки „Слова о збуренню пекла”, записані на Слобожанщині, додають ще й інші живі подробиці: описують, як сердечно приймає Люципер Юду — зрадника-перебіжчика з ворожого табору. Це був образ дуже знайомий уяві українського народу, розгорнутий у „Пісні про смерть Сави Чалого”.

У „Слові о збуренню пекла” пекло змальоване як матеріальна, міцно укріплена фортеця, як матеріальне місце осідку Батька Зла — Люципера. Горленко, опрацювуючи великодню тему в дусі XVIII ст., переносить цю „резиденцію” Зла до людської душі, його „Брань честних семи добродітелей з семи гріхами смертними в чоловіці путинку резидуючая” — це історія „збурення пекла” в людській психіці, на життєвому шляху людини. Річ зовсім зрозуміла, що образ пекла, як символу Зла, міг асоціюватись також з таким дошкульним для нашого народу злом соціального та національного пригноблення, з жидівсько-польським та московським пануванням над українцями. І ми бачимо, що картини райського життя виведених з пекла праведників заповнюються у народних великодніх віршах зовсім конкретними мріями кріпа-

Воскресення Христове

Ікона з Віжомлі XVI ст. (Національний Музей у Львові)

ків. В раю „війт не ворчить і не стучить десятник в ворота“. Давид грає на гусях; це викликає зітхання:

„Дай Боже нам,
Щоб сі там
Музики іграли,
Щоб більше нас,
Хоть у той час
Сіпаки не брали“...

З національною й соціальною „нечистю“, що докучала українському народові, боролося козацтво. Тому зовсім не дивує нас, коли в різдвяному вертепі після пана й жида з'являється запорожець з переможним співом „Та не буде лучче, та не буде краще, як у нас на Україні. Шо немає жида, що немає ляха“... Ми добре відчуваємо внутрішній зв'язок цього вертепного епізоду з покаранням Ірода. Дивним було б, якби великодні мотиви „бурення пекла“ не викликали асоціацій з боротьбою козацтва.

І справді знаходимо такі асоціації у сильно зівітченій перерібіці великодніх вірш, у віршованій легенді XVIII ст. про козака-молодця Марка Пекельного.

Марко Пекельний виступає у пізніших літературних перерібках легенди як „Марко Проклятий“. Це цілком суперечить основній ідеї народної легенди, бо в її тексті виразно зазначено, що Марко своїм розгромом пекла „від Господа Бога спасення зодбав“.

В цій легенді відбилися народні переконання, що козак-воєв, хоч і не дуже побожний у повсякденному житті (легенда описує не дуже чеснотливе життя Марка, ласого на жіночі принадні), може „спасення зодбати“ воєвською відвагою, громлячи всіляку нечисть („вороги св. віри“) не духовними засобами, а фізичною силою. І Марко Пекельний, одержуючи від св. Петра доручення „чортів присупонити“, ставить йому суто ділове питання:

„А що ж мені з чортами робити?
Чи їх хрестом христити,
Чи тільки по шиї бити?“

А спустившись до пекла, додержується більше „світської“ методи „биття по шиї“.

У великодніх віршах високий моральний патос „Слова про збурення пекла“ згодом значно знижується. Це залежало не тільки від зміни форми — переходу від поважної драми-містерії до бурлескного віршу. Надмірний гумор у трактуванні релігійної теми може прикро вражати сучасного читача, але це ще не найгірша річ. Коли редакція „Київської Старини“ опублікувала великодню „Віршу, говорену запорожцями перед гетьманом“, вона випустила з неї описи терпінь переможених Сатани та Смерти, бо вважала, що ці описи ображають своєю грубістю навіть найменше вибагливий смак. Проте в цих описах наш нарід висловив тільки свою ненависть до уособлень Зла, показав, що він не хоче бути милосердним до тих, хто в його очах це зло уособлює.

С. Гаєвський у своїй статті „Різдвяні та великодні вірші“ („Записки Укр. Наукового Т-ва в Києві“, кн. XI) полемізує з П. Житецьким. Житецький вважав, що „рису змалювання (у різдвяних віршах) „жорстокого Ірода“ властива всьому українському народові, який чимало Іродів бачив у своїй землі“. Гаєвський, вказуючи на „малу витривалість такого утрированого змалювання“ (у багатьох варіантах воно випадає), вважав за найбільш типову частину різдвяної вірші побажання:

„Щоб жито родило,
Щоб війни не було,
Щоб ми пожили в смак“...

Драматизм боротьби з пекельними силами був глибоко зрозумілий у героїчних періодах української історії. Інакше було тоді, коли ці періоди ставали лише блідим спогадом минулого.

„Старики всі сіли вкруг,
Посідавши, розмовляли
Децо бач про старину,
В Січі як колись гуляли“...

Це так пізніша великодня вірша змальовує відпочинок праведників, що їх визволив Христос, на шляху з пекла до раю.

Цю великодню віршу склали вже не розпалені фанатизмом „даскали“ братських шкіл, не Марки Пекельні Запоріжжя, а козацькі нащадки — дрібні панки й куркулі. Мотив боротьби з Пеклом слабшає, сходять до коротких згадок, зате ширше розгортається мотив святкування з багатою їжею та питвом, з танцями та христосуванням з дівчатами й молодичами. В одній вірші з'являється образ Великодня, що їде рижими воликами в гості, поганяючи волів... ковбасою. Великдень покритий крашанками, як квітом, співає пісню про Юду, докоряючи йому, що він зарано повівся, не встигнуши пропити тридцяти срібляків. Янголи цілими возами везуть барильця з горілкою.

Козацькі нащадки, зіпхнуті до ролі кумедних провінціалів чужої імперії, втративши вищі аспірації, намагалися „пожити в смак“, споживаючи щедрі плоди кров'ю предків политого чорнозему. Доба „ковбаси й чарки“, як найвищого ідеалу, сильно відбилася на змісті великодніх вірш. Це вже не був староукраїнський Великдень. — Це був Великдень малоросійської „щасливої Аркадії“. Свято збурення пекла ставало святом обжирства та пияцтва.

Та й яке там пекло, який там Люцифер? Приходила нова доба, для якої ці поняття були чужі й незрозумілі. Ця доба ще готова була погодитись з існуванням Бога, як ідеї Правди й Добра. Але про існування темних, злих, руйнівних сил ця доба готова була забути. Пекло й Диявол — це, мовляв, були поняття добрі для понурого середньовіччя, вони повинні були щезнути, під впливом поступу, разом з невір'ям, тортурами, звірським винищуванням людей та іншими темними споминами минулого. В аспекті майбутнього для цих понять не було місця.

В такій „новочасній“ вірі зустрічали українці Великдень 1917 р. Вистане прочитати передовицю про „Наш Великдень“ — перший український

справжній Великдень, прочитати повні світлого, нічим не захмареного тріумфу вірші у великодньому числі „Нової Ради“ 1917 р. Перед очима авторів стояла тоді Україна, як „залитий світлом храм“. Пекельних брам у цій візії не було.

Ми вже не можемо дивитись очима 1917 р. Гори поівечених трупів, що їх покинули більшовики у львівських льохах, були конкретним образом Пекла, доказом, що Сатана ще живий. Слідкуючи за драматичним крутіжем подій, добре розуміємо слова Горленка:

„Адов же вхад прекріпкий,
З мідяними врати“...

Після легкодушного оптимізму знов починаємо глибоко розуміти дуалістичний світогляд наших предків, що не могли забути про боротьбу із Злом навіть у день світлого Воскресення.

Борис Ольхівський